

สุนทรภู์กับการไปเมืองแกลง

ทศพร วงศ์รัตน์

ราชบัณฑิต สำนักวิทยาศาสตร์

ราชบัณฑิตยสถาน

ตำแหน่งวังหลัง หรือกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เป็นประมุขฝ่ายหลัง ซึ่งรองจากตำแหน่งวังหน้า หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่เป็นประมุขฝ่ายหน้า ส่วนวังหลวงคือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในประวัติศาสตร์ไทยมีพระราชวังหลังเพียง ๒ พระองค์ พระองค์แรกอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยพฤตินัย คือสมเด็จพระเอกาทศรถ ขณะนั้นวังหน้าคือสมเด็จพระนเรศวร และวังหลวงคือสมเด็จพระมหาธรรมราชา อย่างไรก็ตาม โดยนิตินัยคือนายจบกชประสิทธิ์ ในสมัยสมเด็จพระเพทราชา แต่เพียงไม่นานเมื่อคิดแย่งราชสมบัติ พระองค์จึงทรงให้นำตัวไปสำเร็จโทษเสีย

กรมพระราชวังหลัง พระองค์ที่ ๒ อยู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์คือสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ มีสถานที่ประทับที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพระราชทานให้อยู่ที่บ้านปูน หรือต่อมาเป็นตำบลสวนลั่นจี่ (คือบริเวณโรงพยาบาลศิริราชใน

ปัจจุบัน) จนถึงปากคลองบางกอกน้อย พระองค์เป็นพระโอรสองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) และพระอินทรรักษา (หม่อมเสม) มีพระนามเดิมว่า ทองอิน ประสูติเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ ปีชาล พ.ศ. ๒๒๘๘

กรมพระราชวังหลังทองอิน มีพระกรณียกิจเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญหลายครั้งของบ้านเมืองไทยคือ ในการสงคราม พ.ศ. ๒๓๒๓ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแห่งกรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังหลัง ครั้นทรงดำรงตำแหน่งหลวงฤทธิ์นายเวรย้ายไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมาแทนพระยากำแหงสงคราม (บุญชู) และทรงให้มีบรรดาศักดิ์เป็นที่พระยาสุรียอภัย โดยมีผู้น้อง (บุญเมือง) เป็นพระอภัยสุรียา

หลังจากเสด็จลงมาปราบจลาจลกรุงธนบุรี ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ ๑) ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ทรง

สถาปนาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าทองอินซึ่งเป็นพระยาสุรียอภัยในขณะนั้นขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์

พ.ศ. ๒๓๒๙ (หลังการศึกเก้าทัพกับพม่าใน พ.ศ. ๒๓๒๘) สมเด็จพระกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ซึ่งทรงมีความชอบที่รบชนะพม่า ได้รับการสถาปนาให้ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ ครั้นภายหลังทรงเห็นว่าไม่ควรแก่ความชอบที่มีอยู่มากในการศึก จึงโปรดเลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข รับพระราชบัญชา ตั้งวังอยู่ที่สวนลั่นจี่ ริมปากคลองบางกอกน้อยธนบุรี

พ.ศ. ๒๓๔๕ พม่ายกทัพเข้ามาอีกครั้งหนึ่งทางเหนือ (เชียงใหม่) กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขเสด็จขึ้นไปทำศึกกับพม่าแทนพระราชวังหน้า คือกรมพระราชวังบวรรมหาสุรสิงหนาท (บุญมา) ซึ่งพม่าข้าศึกเรียกพระนามว่า พระยาเสือ เพราะขณะนั้นทรงประชวรพระโรคขัด

พระมิ่งคนเบา (นิ้ว) อย่างกระทันหัน ระหว่างเดินทัพไปยังเมืองเถิน การทำศึกครั้งนี้ของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ทำให้พม่าต้องล่าถอยไปอีก

หลังการศึกกับพม่าใน พ.ศ. ๒๓๔๕ กรมพระราชวังหลัง ซึ่งมีพระชนมายุ ๕๖ พรรษา ได้ทรงทำบุญไถ่บาปถวายพระกุศล โดยทรงผนวช (เดือน ๘) ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วประทับจำพรรษาตลอดมาที่วัดระฆังโฆสิตาราม โดยมีพระองค์เจ้าวาสุกรี (กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๑) และพระองค์เจ้าจันทร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๑) ทรงเป็นหางนาศ สองพระองค์นี้แยกกันอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์) และวัดระฆังฯ (วัดบางหว้าใหญ่) ตามลำดับ

พ.ศ. ๒๓๔๖ สมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จสวรรคต (๓ พฤศจิกายน) หมดพระราชวงศ์ที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ กรมพระราชวังหลังซึ่งขณะนั้นผนวชเป็นพระภิกษุจึงทรงอาสาไปปราบพม่าที่ยกเข้ามา

(พ.ศ. ๒๓๔๗) ทางเมืองเชียงแสน แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงห้ามไว้ เพราะทรงเห็นว่าชราแล้วไม่เหมาะที่จะเสด็จไปในการศึก โดยมีพระราชดำรัสว่า

“เชอชรามากแล้ว อย่าไปเลย ให้เจ้านายหนุ่ม ๆ เขาไปกันบ้างเถิด”

ไม่ช้าต่อมา กรมพระราชวังหลังทรงทำหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า เจ้านายผู้ใหญ่ทุกพระองค์ก็ชราภาพแล้ว ขอให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (รัชกาลที่ ๒) ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพอพระราชหฤทัย แต่ทรงวางเฉย ครั้นเมื่อกรมพระราชวังหลังสิ้นพระชนม์แล้ว ถึงวันอาทิตย์ เดือน ๔ พ.ศ.

๒๓๔๙ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้ตั้งกรมพระราชพิธีอุปราชาภิเษก กรมหลวงอิศรสุนทร แต่มิได้โปรดให้เสด็จไปประทับในพระราชวังบวร

นอกจากพระราชกรณียกิจด้านสงครามแล้ว กรมพระราชวังหลังยังทรงมีพระราชกรณียกิจด้านวรรณคดีด้วย ดังนี้

ระหว่างว่างการสงคราม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงดำริให้มีการแปลวรรณคดีจีนเป็นภาษาไทย กรมพระราชวังหลังทรงเป็นนายกองแปลเรื่อง “ไซอิ๋ว” ซึ่งอาจมีส่วนทำให้สุนทรภู่ได้รับอิทธิพลของเรื่องนี้มาไว้ใน “พระอภัยมณีคำกลอน” เช่นเดียวกับเจ้าฟ้าพระยาพระคลัง (หน) เสนาบดีจตุสดมภ์ทำ ผู้มีหน้าที่บังคับบัญชากิจการหัวเมืองชายทะเลทั้งหมด ท่านผู้นี้คือหลวงสรวิชิต (บรรดาศักดิ์) ขณะเป็นนายด่านเมืองอุทัยธานี ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช รับราชการในกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์) ได้เป็นนายกองแปลเรื่อง “สามก๊ก”

ในพระราชวิจารณ์เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี เลขหัวข้อเรื่อง ๒๐๔ กล่าวถึงเรื่องการสิ้นพระชนม์ของกรมพระราชวังหลังไว้ มีข้อความดังนี้

“ครั้งมา ณ เดือนสิบเอ็ด กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขทรงประชวรพระโรค มาถึงวันเสาร์เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จ.ศ. ๑๑๖๘ ตรงกับวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๔๙ เวลา ๔ โมง ทิวคต พระชนมายุได้ ๖๑ พรรษา”

พิธีพระราชทานเพลิงศพกรมพระราชวังหลังมีขึ้นในเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๕๐ โดยเชิญพระศพสู่พระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง มีงานสมโภช ๓ วัน แล้วในวันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิงสุนทรภู่เกิดเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๖

มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๙ และอาศัยอยู่กับมารดาซึ่งเป็นข้าราชการบริพารอยู่ในพระราชวังหลัง ได้เล่าเรียนที่สำนักวัดชีปะขาว (ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามในภายหลังว่า วัดศรีสุदारาม จากพระนามของพระพี่นางเธอใน

รัชกาลที่ ๑) เคยเป็นเสมียนนายระวางในกรมพระคลังสวน มีหน้าที่รังวัด

ในเรื่อง “นิราศเมืองแกลง” สุนทรภู่ได้กล่าวเรื่องบิดาบวชเป็นพระอยู่ที่บ้านกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง บทหนึ่งว่า

“ถึงหย่อมย่านบ้านกร่ำพ่อค้าพลบ ประสบพบเผ่าพงศ์พวกวงศ์”

อีก ๒ บท กล่าวว่

“จอมกษัตริย์มีสการขนานนาม เจ้าอารามอารัญชรมรังษี
เจริญพรตยศยั้งมิ่งโมลี กำหนดยี่สิบวสาสถาพร”

และ

“ต้องคร่ำครวญรวนอยู่ตุเอกา ก็เลยลาบิตรงค์ทั้งวงศ์วาน”

ซึ่งแสดงว่าบิดาชาวเมืองแกลงของสุนทรภู่ได้บวชมาแล้ว ๒๐ พรรษา ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็น “พระธรรมรังษี” ให้ปฏิบัติกิจสงฆ์

อีกในฐานะเจ้าอาวาสของวัดป่าบ้านกร่ำ เมื่อคิดเทียบเคียงเวลาดังกล่าวกับวัน เดือน ปีเกิดของสุนทรภู่

ทำให้ประมาณได้ว่า บิดาได้แยกกับมารดาไปบวช ตั้งแต่เมื่อสุนทรภู่มีอายุไม่เกิน ๑ ขวบ จำความยังไม่ได้ ดังคำกลอนใน “นิราศเมืองแกลง” คือ

“ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย จึงแยกย้ายบิตุราชญาติกา”
“ชนนีอยู่ศรีอยุธยา บิดามาอ้างวังอยู่กลางไพร”
“เดินกันดารปานปืมจะบรรลัย จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัว”

มารดาของสุนทรภู่ได้แต่งงานใหม่ และมีบุตรอีก ๒ คน คือฉิมและนั่ม ทั้งยังเป็นนางนมของพระองค์เจ้าหญิงจงกล (ทองสุก) พระธิดาในกรมพระราชวังหลัง

ในระยะใกล้เคียงกันนี้สุนทรภู่ได้หญิงชาวบางกรวยที่ชื่อนั่มเป็นภรรยาอีกคนหนึ่ง เข้าใจว่าในระยะแรกนั้นไม่มีใครรู้ ผู้เขียนคิดว่าสุนทรภู่อาจรู้เท่าไม่ถึงการณ์จึง

บังอาจแอบฝากคำกลอนไว้ใน “นิราศเมืองแกลง” อย่างมีเลศนัยให้คนทั่วไปเข้าใจว่า “นั่มน้อง” ของตน คำนี้ หมายถึงผู้หญิงคือนางจันไว้ว่า

“ให้นั่มน้องครองรักไว้สักปี ท่านสุขีเกิดข้าขอลาไป”

เชื่อกันมานานว่า สุนทรภู่ได้พ้นเวรจองจำเมื่อลอบรักใคร่กับนางจัน ก็เพราะกรมพระราชวังหลังทิววงศ์ จึงมีการปล่อยนักโทษ

ผู้เขียนขอคิดต่อไปว่า สุนทรภู่ได้มีโอกาสไถ่ความผิดโดยงานที่ต้องเดินทางไปรู้จักและสนองบุญคุณด้วยการกราบเยี่ยมบิดาเพื่อให้พ้นความ

รู้สึกที่ไม่ดี หรือมีข้อครหาและที่เป็นความกลัวภัยที่เป็นบุญกรรมต่าง ๆ ดังคำกลอนที่กล่าวว่า

“เป็นห่วงหนึ่งถึงชนกที่ปกเกล้า
“ข้าตั้งใจไปหาบิดาตัว
“จึงหลีกตัวกลัวบุญคุณบิดา

จะแสนเศร้าครวญคอยละห้อยหา”
ให้พันชั่วที่ชื่อว่าไภยนต์”
ไปแรมป่าปี่มชีวิตจะบรรลัย”

สุนทรภู่เดินทางในเดือน ๗ (พ.ศ. ๒๓๕๐) ก่อนเข้าพรรษา (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘) เรื่องนี้มีความเป็นไปได้สูง เพราะน่าจะมีเหตุผล

มาจากกระยะการอยู่ในเวรจองจำ และเวลาที่ต่อเนื่องพอดีกับพระราชพิธีพระราชทานเพลิงศพกรมพระราชวังหลัง เมื่อเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๕๐

ในขณะที่เริ่มออกเดินทางไป และขณะก่อนเดินทางกลับจากบ้านกร่ำ สุนทรภู่จึงได้เล่าถึงสุขภาพของตัวเองไว้ว่า

“ใครพบพักตรเขาก็ทักว่าทรงชুব
“อยู่บ้านกร่ำทำบุญกับบิดุเรศ
“อย่าบิดเบือนเชื่อนซ้ำทาระกำ

จะดูรูปตัวเองก็ผอมเหลือง”
ถึงเดือนเศษโตกชুবจนรูปผอม”
แต่อยู่กร่ำตรอมกายมาหลายเดือน”

ก่อนเดินทางไปเมืองแกลง อย่างน้อยตั้งแต่ในระยะถูกเวรจองจำ สุนทรภู่ไม่น่าจะอยู่ที่ใดได้ นอกจากในเขตพระราชวังหลัง ทรงกรมฯ และเจ้าครอกข้างในทองอยู่ พระอัครชายา ทรงเป็นเจ้านายที่มีพระกรุณาธิคุณอย่างหาที่สุดมิได้ แก่ สุนทรภู่และมารดาหรือรวมทั้งบิดา เมื่อครั้งยังหนุ่ม ซึ่งคงต้องปฏิบัติงานทหารในกรมฯ ในช่วงชีวิตตั้งแต่ สุนทรภู่เกิด และในวัยชราของผู้มีพระคุณพระองค์นี้ สุนทรภู่จึงน่าจะใกล้ชิด และควรจะอยู่เฝ้าแหงรอ

ปรนนิบัติแทนบิดาและมารดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทรงชราภาพและทรงพระประชวร

น่าสังเกตว่าหลังจากเป็นมหาดเล็กของพระองค์เจ้าชายปฐมวงศ์ (ทองแดง โอรสพระราชวังหลัง ประสูติเป็นเจ้าชายพระองค์แรก หลังการตั้งราชวงศ์จักรี) ในระยะเวลาสั้น สุนทรภู่ก็ห่างจากชุมชนในพระราชวังหลัง อาจเป็นเพราะเสียหน้าเรื่องนางจัน ที่ทรงจัดการส่วยให้ แล้วตัวเองกลับครองรักกับนางจัน ด้วยเวลาที่สั้นมาก

คำกลอนอื่น ๆ ใน “นิราศเมืองแกลง” ที่ผู้เขียนคิดว่าน่าสนใจสำหรับการพิจารณาเรื่องนี้ และเข้าใจว่าอาจเป็นเพราะกรมพระราชวังหลัง ซึ่งก็ชราภาพ ได้ทรงเห็นสมควรที่จะยกโทษให้สุนทรภู่ผู้ใกล้ชิดที่มีอายุครบบวชเรียนจะได้แต่งงาน จึงทรงคิดปล่อยแลกกับงานไปหาบิดาซึ่งบวชอยู่แล้ว ก่อนเข้าพรรษา พ.ศ. ๒๓๕๐ โดยสุนทรภู่กล่าวตอนอยู่ในคลองสำโรงระหว่างบางเหี้ยกับบางบ่อว่า

“ไ้อยามยากจากเมืองแล้วลืมนั่ง
จะกรวดน้ำคว่ำขันจนวันตาย

มากร้ายุงเวทนาประดาหาย
แม่เจ้านายท่านไม่ใช่แล้วไม่มา”

ซึ่งยังน่าจะหมายรวมถึงข้อบ่นของสุนทรภู่ขณะเดินทางแล้วพบอุปสรรคที่เป็นธรรมชาติบ้านนอก เช่นยุง การรังเกียจชาวไร่ชาวนา และชาวประมง ตลอดจนจนอาหาร

การกินและผู้หญิง ซึ่งสุนทรภู่กล่าวไว้ชัดเจนใน “นิราศเมืองแกลง” เพราะโดยนิสัยของสุนทรภู่เป็นคนในแวดวงผู้ดี และติดความสะอาดสบายในเมืองหลวง เมื่อพบเห็นสิ่ง

ใดที่ไม่น่าเจริญหูเจริญตา หรือไม่สะดวกสบาย รวมทั้งปัญหาการกินอาหารแบบชาวชนบทไม่ได้ ก็ได้บันทึกตามลำดับไว้ในเรื่องที่แต่งดังนี้

“นางชวานาก็ไม่น่าจะชื่นใจ
 “ไอ้พลัดพรากจากบุรินแล้วสิ้นงาม
 “อันนารีที่ยังสาวพวกชาวบ้าน
 “ด้วยเดือนแก้วเข้าสาเป็นหน้าฝน
 “ดูหนุ่มสาวชาวบ้านรำคาญจิต
 “อยู่บ้านกร่ำทำบุญกับบิดุเรศ
 “จนเดือนแก้วเข้าค้ำยั้งพร่าฝน

คราบซีไคลคร่ำคร่ำดั่งทาดราม”
 ยิ่งคิดความขวัญหายเสียดายกรุง”
 ถีบกระดานถือตะกร้าเที่ยวหาหอย”
 จึงขัดสนสิ่งของต้องประสงค์”
 ไม่น่าคิดเข้าในกลอนอักษรสนอง”
 ถึงเดือนเศษโศกซุบจนรูปผอม”
 ทุกตำบลบ้านกร่ำล้วนน้ำไหล”

คำกลอนดังกล่าวทำให้เข้าใจ กร่ำจนถึงเดือน ๙ ดังนั้น สุนทรภู่ ซึ่งในเรื่องเรียกว่า (ธานี) ศรีอยุธยา ได้ว่าใน พ.ศ. ๒๓๕๐ สุนทรภู่อยู่บ้าน จึงน่าจะเดินทางออกจากกรุงเทพฯ เป็นเดือนอื่นไม่ได้นอกจากเดือน ๗

“ยิ่งวงแหงาเศร้าซ้ำระกำใจ
 “เมื่อไซ้หนักรักษาพยาบาล
 “ถึงเจ็บไซ้ไม่ตายไม่คลายรัก

จนล้มไซ้คิดว่ากายจะวายชนม์”
 แต่ที่นั่นจะได้มาเห็นหน้ากัน”
 มีแต่ลักลอบนี้กร่ำลึกถึง”

ทั้งหมดนั้นเป็นคำกลอนที่ให้ ข้อพิจารณาได้ว่า สุนทรภู่ล้มป่วย หน้าจะด้วยโรคไซ้ป่า และมีความ ทุกข์ทรมานอย่างมากในการที่จะอยู่ บ้านนอก ซึ่งคงเป็นเหตุผลที่นัก วิจารณ์กล่าวว่า ทำให้สุนทรภู่เลิก ล้มความคิดที่จะบวชล้างเสียดที่ ต้องโทษ แต่ผู้เขียนไม่เคยพบคำ กลอนใดในเรื่องนี้ที่สุนทรภู่พูดว่า

จะบวช หลักฐานชิ้นแรกของการ บอกรอกบวช ผู้เขียนไปพบปรากฏ อยู่ในบทกลอนหลังเริ่มเรื่อง “พระ อกัษย์มณีคำกลอน” ตอนที่ ๑๒ (หน้า ๑๗๑) ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ (ทศพร วงศ์รัตน์ ๒๕๕๐) เป็นที่รับรู้กันก่อนที่กรมพระ ราชวังหลังจะทิวงคต คือสุนทรภู่ (พ.ศ. ๒๓๔๗?, ๒๓๔๘?) ได้ใช้

ความเป็นคนเจ้าบทเจ้ากลอน และ ความหนุ่มคะนอง (อายุ ๑๘-๑๙ ปี) สร้างความขัดชอบสนิทสนมจนได้ ลอบรักใคร่กันกับหญิงที่ชื่อจัน ข้า ในกรมพระราชวังหลัง ทั้งคู่ถูกโบย และได้รับเวรจองจำ เรื่องนี้สุนทรภู่ ได้กล่าว และขอร้องนางจันไว้ใน “นिरาศเมืองแกลง” เช่น

“เหมือนไว้คู่อยู่ข้างกำแพงวัง
 ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมกระทำไว้
 “อย่ารู้จักผลภพพลิกทั้งหยิกข่วน
 ให้แย้มยิ้มพร้อมพร้อมน้อมวิญญาน์

จะเกี่ยวมั่งก็จะเขียนเอาเจียนตาย
 นี้กะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย”
 แขนแต่ล้วนรอยเล็บเจ็บหนักหนา
 แล้วก็อย่าชี้หิ้งตะบึงตะบอน”

ยังมีผู้ให้ข้อพิจารณาว่า สุนทรภู่ พ้นเวรจองจำด้วยอาจมีงานลับสำคัญ ของทางราชการให้ทำในเส้นทางไป เมืองแกลง ก่อนกรมพระราชวังหลัง ทิวงคต คือก่อนวันที่ ๒๐ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๓๔๘ ซึ่งผู้เขียนยังหาหลัก ฐานดังกล่าวไม่ได้ นอกจากสังเกต ว่าสุนทรภู่อยากรู้ อยากดูนั้นดูนี้ แต่ นั้นน่าจะเป็นนิสัย โดยเฉพาะถ้าหาก มีราชการลับจริง ก็ไม่ควรจะเผยว่า

เจ้านายไซ้ ให้เป็นที่ล่องรู้กันตั้งแต่ เริ่มเดินทางในคืนแรก ผู้เขียนยังคิด ว่าเรื่องนี้น่าจะเป็นงานของข้าราชการ- บริหาร หรือผู้อื่นที่มีประสบการณ์ มากกว่า หรือไปแล้วก็ควรรีบกลับ

มารายงาน มิใช่คิดจะอยู่นาน ๑ ปี (หรือ ๑ พรรษา ซึ่งอาจเป็นคำที่สุนทรภู่เลี้ยงที่จะใช้) และไม่ควรรู้คนอย่างนายแสงเป็นคนแจวเรือและผู้นำทางซึ่งติดกัญชาจนได้หนีไปเมื่อเดินทางถึงระยอง อีกทั้งต้องรู้ว่าสุนทรภู่ขณะนั้นมีได้เป็นคนสำคัญที่น่าเชื่อถือ ไม่เคยออกสงคราม

เป็นการพิสูจน์ตนเอง การแต่งนิราศเรื่องนี้ขึ้นมาก็โดยนิสสัยชายหนุ่มแสดงความรักเกี่ยวพาราสีสำหรับนางจัน จนเป็นผลงานเรื่องที่ ๒ ในชีวิต จึงไม่น่าจะเป็นคนที่มีเบื้องหลังถึงขนาดถูกสั่งให้ไปทำราชการลับที่เปิดเผยไม่ได้อย่างแน่นอน และหลังจากนั้นตลอดชีวิตก็ไม่มีพันธะหรือ

ประวัติในเรื่องทำนองนี้เลย

เพื่อให้เรื่องนี้มีข้อมูลสำหรับการพิจารณามากขึ้น ผู้เขียนขอยกคำกลอน ในเรื่อง “พระอภัยมณี” (ที่สุนทรภู่เริ่มแต่งใน พ.ศ. ๒๓๖๖) ตอนที่ ๔๕ (หน้า ๘๙๕) เมื่อสุนทรภู่กล่าวไว้ว่า

“เพราะปีเถาะเคราะห์กรรมเกิดน้ำมาก ขึ้นท่วมปากท่วมล้นเสียสิ้นหนอ”

ผู้เขียนขอให้ข้อสังเกตว่า ปีเถาะที่เป็นปีน้ำท่วมดังกล่าวเป็น พ.ศ. ๒๓๖๒ และ ๒๓๗๔ ซึ่งตรงกับหลักฐานที่มีอยู่ใน “พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓” (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ๒๕๔๗) ว่า

เป็นปีน้ำมาก แต่ก็ทำให้ผู้เขียนคิดต่อไปอีกว่า ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ หลังจากกลับจากเมืองแกลงแล้ว ภิภษุพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ซึ่งผู้เขียนเข้าใจว่าทรงผนวชในเดือน ๘ ได้มีพระกรุณาเป็นธุระส่งนางจันจาก

พระมารดาให้แก่สุนทรภู่ ซึ่งคงจะกะเกณฑ์กันไว้แล้ว เพราะตอนทำเรื่อง “นิราศเมืองแกลง” สุนทรภู่กล่าวว่า

“นิราศเมืองแกลงแต่งมาฝาก

เหมือนขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย”

เรื่องนี้เห็นว่าสอดคล้องกับคำกลอนหลายบทที่สุนทรภู่เพื่อฝันถึงนางจันแต่ผู้เดียว ที่ตนจะได้กลับมา

แต่งงานด้วย โดยมีของที่ระลึกติดตัวจากนางจันเป็นผ้าห่มแพรดำไว้ผูกพันทางใจ อย่างที่คนไทยทำกัน

มาแต่ครั้งโบราณ จึงรีบเดินทางไปหรืออาจจะเพื่อให้ทันบวชในเดือน ๘ ถึงขนาดไม่ได้ล่ำลาตั้งคำกลอน

“จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา

ใช้แต่ตาต่างถ้อยสุนทรวอน”

“ให้นิมน้องครองรักไว้สักปี

ท่านสุขี่เกิดข้าขอลาไป”

“พอเป็นคำผ้าห่มที่ชมแทน

อย่าเคืองแค้นเลยที่ฉันไม่ทันลา”

สุนทรภู่คงจำได้ดี เพราะหลังจากร่วมหอลงโรงได้เพียง ๕ เดือนก็เกิดเรื่องกับนางจันตอนปลายปีเถาะ ๒๓๕๐ เป็นไปได้หรือไม่ที่ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะหลักฐาน “ให้นิมน้องครองรักไว้สักปี” เกิดมีตัวตนขึ้นมา ซึ่งทำให้มีคำถามต่อไปอีกว่า สุนทรภู่หลบเวรจोगจำไปพบนิมได้

จริงหรือ อย่างไรก็ตาม ที่แน่ก็คือ ต่อมาสุนทรภู่ได้ย้อนพาดพิงโดยเปรียบเทียบรู้สึกทำนองกลืนไม่เข้าคายไม่ออกครั้งนั้นในปีนั้น แม้ไม่ใช่ปีน้ำท่วมไว้ว่า “ขึ้นท่วมปากท่วมล้นเสียสิ้นหนอ” แล้วได้เดินทางในฐานะมหาดเล็กของภิภษุพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ที่ทรงจำพรรษาอยู่วัด

ระฆังโฆษิตารามไปนมัสการ และเวียนเทียนพระพุทธรบาท ที่สระบุรีในวันมาฆบูชา (ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓) จนได้แต่งเรื่อง “นิราศพระบาท” ในหน้าหนาวปลาย พ.ศ. ๒๓๕๐ ดังคำกลอน

“ทั้งหนาวลมหนาวพรมน้ำค้างพรราว ไหนจะหนาวซากผาศีลาเย็น”

โดยยังได้กล่าวถึงเหตุการณ์ปลาย พ.ศ. ๒๓๕๐ (เมื่อกลับจากการเดินทางไปบ้านกำรำ) หลังแต่งงาน ตอนเริ่มเรื่อง “นิราศพระบาท” ไว้ว่า

“เจ้าคุมแค้นแสนโกรธพิโรธที่ แต่เดือนยี่จันอย่างเข้าเดือนสาม”

การที่สุนทรภู่ได้เป็นมหาดเล็กของพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ (ซึ่งมีพระชันษามากกว่าสุนทรภู่ ๕ ปี) ไม่เคยมีใครให้หลักฐานเป็นข้อมูลว่าตั้งแต่เมื่อใด แต่ที่เข้าใจกันก็คือหลังจากกรมพระราชวังหลังทิวคต ในความคิดของผู้เขียนมีความเป็นไปได้มากที่การไปเมืองแกลงของสุนทรภู่ มิได้เกิดก่อน แต่เกิดขึ้นหลังเหตุการณ์

พระราชทานเพลิงศพกรมพระราชวังหลังในเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๕๐ เป็นการเดินทางที่ค่อนข้างจะกะทันหันมาก โดยเรือแจวในเดือน ๗ และผู้เขียนคิดว่าออกจากพระราชวังหลังผ่านวัดระฆังฯ มากกว่าจากวัดระฆังฯ เพราะที่ผ่านมาชีวิตของสุนทรภู่เป็นอยู่ระหว่างถูกเฝ้าจองจำ และงานพระศพกรมพระราชวังหลัง อีกทั้งพระ

องค์เจ้าปฐมวงศ์ก็น่าจะทรงผนวชหลังงานพระศพ คงจะเป็นเดือน ๘ ในระหว่างสุนทรภู่ไปเมืองแกลงแล้วจึงจะไปจำพรรษาอยู่วัดระฆังฯ จนสิ้นพระชนมายุเมื่อ ๖๘ พรรษา ใน “นิราศเมืองแกลง” สุนทรภู่ว่าแสดงความซึ้งเศร้าอาลัยที่ยังหมายถึงกรมพระราชวังหลังอยู่แต่เพียงว่า

“ถึงยามสองล่องลำนาวาเลื่อน
ถึงวัดแจ้งแสงจันทร์จรัสเรือง

พอดวงเดือนต้นเมฆขึ้นเหลืองเหลือง
แลชำเลื่องเหลียวหลังหลังน้ำตา”

คำกลอนใน “นิราศเมืองแกลง” อีกตอนหนึ่ง ขณะเดินทางเขาไปผ่านพิทยาปรากฏมีข้อความที่น่าสนใจยิ่งกว่า

“เห็นพฤษภาไม้มะค่ามะขามช้อย
เหมือนไม้ตัดจัดวางข้างพระโรง
เดินพินิจเหมือนคิดสมบัติบ้า

ทั้งไทรย้อยเอนโอนต้นตะโขง
เป็นพุ่มโพรงสาขาน่าเสียดาย
จะใคร่หาต้นไม้เข้าไปถวาย”

ซึ่งน่าจะใช้เป็นหลักฐานแสดงว่าสุนทรภู่ออกได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กของพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ตั้งแต่ก่อนออกเดินทางมาแล้ว จึงคิดหาต้นไม้ตัดกลับไปถวายเจ้านายที่วังหลังหรือไม่ก็คิดนำไปถวายพระผู้เป็นบิดาของตัวเองด้วย แต่น่าจะเป็นความคิดสำหรับกรณีแรกมากกว่า เพราะเรื่องนี้สุนทรภู่เขียนขึ้นคล้ายเป็นบันทึกหรือจดหมายแสดงเรื่องราวการเดินทางของตัวเองสำหรับนางจันซึ่งอยู่ที่พระราชวังหลังกับเจ้านาย

ผู้เขียนเข้าใจว่า อาจเป็นไปได้ว่า ก่อนทิวคต กรมพระราชวังหลังคงจะทรงฝากให้สุนทรภู่ไปเยี่ยมบิดา ซึ่งน่าจะเคยเป็นคนสำคัญที่ไว้วางพระทัยในกองทัพของพระองค์ด้วย เพราะมีกฎเกณฑ์ว่าอยู่กรมใดก็ต้องเป็นทหารกรมนั้นเท่านั้น และหรือให้สุนทรภู่พยายามคิดบวชแล้วจะให้แต่งงาน รวมทั้งให้งานบางอย่างที่ต้องทำที่บางปลาสร้อยอย่างที่เคยกล่าวกันมา การมาทางเรือแล้วขึ้นบกที่บางปลาสร้อยอาจเป็นงานการบรรทุกของมาขึ้นที่นั่นสำหรับใคร

อื่นอีกบางคนนอกจากบิดาของสุนทรภู่ที่จะกล่าวต่อไป เช่น ขุนจำเมือง ที่บางปลาสร้อย กรมการเมือง (ยกกระบัตร) ที่บ้านดอนเต็จ และอาจจะถูกละหุก ซึ่งขัดแย้งกับการจะไปทำราชการลับ อีกทั้งไม่เคยมีประสบการณ์เดินทางไกลจึงลี้มมุ่งจึงต้องทรมานด้วยโดนยุ้งกัด จะมีก็เพียงผ้าแพรเปลาะที่น่าจะเป็นของให้จากนางจันใช้เป็นผ้าห่มที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งสุนทรภู่อาจคิดง่าย ๆ ว่าเพียงพอที่จะกันยุ้ง ดังคำกลอน

“มายากเย็นเห็นแต่ผ้าแพรดำ

ได้ห่มกรำอยู่กับกายไม่วายตรอม”

จากประสบการณ์ในงานของผู้เขียนเรื่อง “พระอภัยมณี ... มาจากไหน?” ทำให้ผู้เขียนได้ลงความเห็นว่า โดยนิสัยสุนทรภู่จะแทรกหรือกล่าวถึงรายละเอียดเป็นเรื่องราวจริง หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ไว้

ในงานของตนตามเหตุการณ์ จนอาจจะเรียกได้ว่าไม่เคยขาด ในรูปแบบต่าง ๆ เสมอ เมื่อเป็นเช่นนี้คำตอบที่ลึกซึ้งสำหรับคำถามดังกล่าว หรือเหตุผลของการเดินทางไปในเส้นทางเมืองแกลง ยังมีความ

ใดซุกซ่อนอยู่ในคำกลอนอีกบ้างหรือไม่ ในที่สุดผู้เขียนก็คิดว่า น่าจะมีอยู่ในคำกลอนที่ยกมากล่าวแล้ว เป็นอันดับแรกคือ

“จอมกษัตริย์มีสการขนานนาม
เจริญพรตยศยิ่งมิ่งโมลี

เจ้าอารามอารัญธรรมรังษี
กำหนดยี่สิบวสาสถาพร”

กล่าวคือ ในฐานะบุตรที่บรรลุนิติภาวะ และถึงเกณฑ์บวช สุนทรภู่อาจถูกเลือกจากทางราชการให้เป็นผู้นำพระกระแสะ หรือพระราชโองการ

แต่งตั้งภिक्षุบิดาของสุนทรภู่เองที่จำพรรษาถึง ๒๐ ปี ให้เป็น “เจ้าอารามอารัญธรรมรังษี” ไปด้วย โดยน่าจะมิใช่เบี่ยงเบนทางกำกับไป เพราะ

สังเกตว่าเกือบทุกคืนจะได้รับการต้อนรับให้พักค้างรวม ๖-๗ ครั้ง ตลอดเส้นทาง ดังคำกลอนตามลำดับ คือ

“เขาหุงหาอาหารให้ตามจน
“แล้วหุงหาอาหารสำราญริน
“มีมิตรชายท้ายย่านเป็นบ้านไทย
“แต่แรมค่างบางปลาสร้อยได้สามวัน
“พอพบเรือนเพื่อนชายชื่อนายมา
“ถึงห้วยขวางตัดทางเข้าไต้ถาม
“แวะเข้าผ่านบ้านเก่าค้อยเบาใจ
“พอพลบค่ำสำนักที่เรือนเพื่อน

ไ้อยามยลโภชนาน้ำตาลลอ”
จนเที่ยงคืนขึ้นศาลาได้อาศัย”
สำนักในเคหาขุนจำเมือง”
ก็ชวนกันเลยลาขุนจำเมือง”
เขาโอภาต้อนรับให้หลับนอน”
พบขุนรามเรียกหาให้อาศัย”
เขาจุดไฟต้อนรับให้หลับนอน”
ดูเหย้าเรือนชาวแขวงทุกแห่งหน”

ยังเป็นไปได้อีกว่า บิดาของสุนทรภู่ น่าจะมีชื่อเดิมว่า “สว่าง” หรือ “แสง” (เป็น “รังษี”) พ้องกับชื่อคนแจวเรือและนำทาง ยังมีอื่น ๆ ที่น่าคิดอีกคือได้มีเป็นข้อ

ปฏิบัติกันในสมัยก่อนที่เจ้านายเมื่อใกล้จะสิ้นชีพิตักษัย จะหาทางแจกจ่ายหรือคืนสมบัติที่ได้มาแก่เจ้าของเดิม สุนทรภู่จึงอาจได้รับมอบหมายจากกรมพระราชวังหลังให้ทำสิ่งเดียว

กันนี้ในเส้นทางก็เป็นได้ ปัญหาอีกข้อหนึ่งในเรื่อง “นิราศเมืองแกลง” ที่มีผู้พูดกันเสมอคือที่มาของชื่อ “แม่น้ำบางปะกง” จากคำกลอนที่มีอยู่ว่า

“ถึงหย่อมย่านบ้านบางมังกงนั้น

ดูเรียงรันเรือนเรียบชลาสินธุ์”

ผู้เขียนเชื่อว่าคำว่า “ปะกง” หรือ “มังกง” ในที่นี้ น่าจะเพี้ยนมาจากคำว่า “บังกง” “บงกง” หรือ “บงกง” ในภาษาเขมรที่แปลว่า “กุ้ง” ซึ่งมีชุกชุมที่นั่นตามประสพการณ์สมัยเป็นเด็กของผู้เขียนที่โรงเรียนตำบลบางกรูด อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา และบริเวณปากแม่น้ำบางปะกงก็มีปลา “แขยง” ที่มีชื่อเรียกเป็นเฉพาะว่า “อีกง” เพราะมีหนวดยุ่มย่ำและหนามเงี้ยวเป็นลักษณะเด่น มีความยาวไม่เกิน ๑๕ เซนติเมตร อีกทั้งชุกชุมมาก แม้ในปัจจุบัน น่าสังเกตว่าดินแดนไทยที่ประชิดกับกัมพูชามีชื่อสถานที่และอื่น ๆ เป็นภาษาเขมรอยู่มาก คนไทยที่เข้ามาอยู่ในดินแดนนี้ที่หลังเขมรและมลายู จึงได้ชื่อสัตว์น้ำและพรรณพืชในภาษาของคนเหล่านั้นมากมายมาใช้เป็นคำไทย

นอกจากนี้ ผู้เขียนใคร่จะขอเพิ่มเติมไว้ในที่นี้ เกี่ยวกับการที่สุนทรภู่ตั้งชื่องานสำคัญที่สุดในชีวิตของตนว่า “พระอภัยมณี” นอกเหนือจากที่ผู้เขียนเคยชี้แจงไว้ในผลงานเรื่อง “พระอภัยมณี... มาจากไหน?” ของผู้เขียนก็คือ ยังอาจคิดดัดแปลงหรือพาดพิงจากพระนามใกล้ตัวคือ “พระยาสุริยอภัย” ของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือกรมพระราชวังหลัง ผู้มีพระคุณอันล้นพ้นไม่มีที่สิ้นสุดแก่ตน และบุคคลข้างเคียง หนึ่ง “อภัย” คงเป็นชื่อที่นิยมกันมากกว่าชื่ออื่นในสมัยนั้นและก่อนนั้น เช่น เจ้าฟ้าอภัย ในสมัย

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์เจ้าอภัยทัต พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และตำแหน่งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าพระยาอภัยราชา เจ้าพระยาอภัยธิเบศร์ เจ้าพระยาอภัยภูธร พระยาอภัยพิพิธ พระยาอภัยบริรักษ์ พระยาอภัยสรเพลิง พระยาอภัยนุราช พระยาอภัยภทรณฤทธิ์ (รัชกาลที่ ๑ เคยทรงมีพระตำหน่งนี้) พระยาอภัยสงคราม พระอภัยสุริยา หลวงอภัย หลวงอภัยภทรรงค์ อภัยพิริยพาหุอภัยภักดีพิริยพาหุ

อีกทั้งสุนทรภู่ก็น่าจะรู้ตำนานสมัยพระพุทธรูป เรื่องทารกหมอลี้นกจากข้างถนนที่ได้รับการนำมาเลี้ยงดูโดยพระราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร ที่มีพระนามว่า อภัยราชกุมาร ส่วนใน “รามเกียรติ์” ที่สุนทรภู่มีประวัติว่าคุ้นเคยอยู่มากก็มีพระยาวานรที่ชื่อนิลพัท ซึ่งเป็นลิงดำเจ้าเมืองชิตชิน เมื่อเสร็จศึกครั้งสุดท้ายก็ได้รับความชอบเป็นพระยาอภัยพิทวงศ์ อุปราชเมืองชมพู

อนึ่ง ผู้เขียนเข้าใจว่าสุนทรภู่คงจะรู้สึกผูกพันกับชื่อ “อภัย” เป็นอย่างมาก เพราะเมื่อจบเรื่อง “พระอภัยมณีคำกลอน” แล้ว สุนทรภู่ก็ยังแต่งบทละครที่ให้ชื่อว่าเรื่อง “อภัยนุราช” ถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย

ที่น่าสนใจอย่างยิ่งอีกก็คือ สุนทรภู่จบเรื่องนิยายอมตะของตนที่ใช้เวลาเขียนบ้าง เว้นบ้าง นานถึง

๒๒ ปี ด้วยการบวชของตัวเอก ซึ่งเท่ากับได้ทิ้งข้อคิดไว้ให้คนอ่านได้คำนึงต่อไปว่า โดยพระนามและประวัติข้างต้น ในที่สุดพระอภัยมณีตัวสำคัญก็คือ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือกรมพระราชวังหลัง ผู้มีพระคุณต่อตนและวงศ์วานในอีกมุมมองหนึ่ง เท่ากับสุนทรภู่จบเรื่อง “พระอภัยมณีคำกลอน” ด้วยความนึกคิดถึงพระองค์ท่าน นอกเหนือจากความคิดในการเขียนเพื่อเลี้ยงชีพ และเพื่อผู้มีพระคุณคือพระองค์เจ้าลักษณะานคุณ และกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระโอรสและธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

เอกสารประกอบการค้นคว้า

- กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไอเดีย สแควร์; ๒๕๔๖, หน้า ๑-๒๓๔.
- กองทุนสุนทรภู่. สุนทรภู่ปฏิบัติราชการลับ. หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน; วันศุกร์ที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๐, หน้า ๓๔.
- ทศพร วงศ์รัตน์. พระอภัยมณี... มาจากไหน?. กรุงเทพฯ : บริษัทคอมฟอร์ม จำกัด; ๒๕๕๐, ๒๕๖ หน้า.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร; ๒๕๔๕, หน้า ๑-๑๑๕.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร; ๒๕๔๗, หน้า ๑-๑๕๐.
- เมือง เสนีวงศ์ ณ อยุธยา. กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข: ประวัติสกุลวงศ์ เสนีวงศ์ ณ อยุธยา. ใน งานพระราชทาน

ผู้เขียนที่บริเวณอนุสรณ์สถานสุนทรภู่ ตำบลบ้านกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง
(วันจันทร์ที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๙)

เพลิงศพอำมาตย์เอก พระยอดเมืองขวาง (มล. อ้น เสนีวงศ์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม; ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๑-๑๕๔.
ส้อม เพ็งแก้ว. การบวชของบิดาสุนทรภู่ และ ปีแฉ่งนิราศเมืองแกลง. ใน สุนทรภู่ :

อรรถกษณ์ เจ้าจักรวาล; ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ; ๒๕๔๓, หน้า ๕๓-๖๑.
สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. นิราศเมืองแกลง. ๒๓๕๐
สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. นิราศพระบาท. ๒๓๕๐
สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. บทละครอภัยนุราช. ครั้งรัชกาลที่ ๔.

สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. พระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร; ๒๕๑๕, ๒๕๑๗, หน้า ๑-๑๓๐๑.
สุนิสา มั่นคง. วังหลัง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ; ๒๕๔๕, หน้า ๑-๒๒๔.

